

**From Imposed Isolation to Spiritual Authority:
An Analysis of Imam al-Sajjad's (A.S.) Strategies
in Transforming Society's Perception of
the Ahl al-Bayt (A.S.) during the Umayyad Era**

Mohammad Reza Afrough¹, Shaqayeq Afrough²

¹ Faculty of Law and Theology, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran (**Corresponding author**). mohammadrezaafroogh97@gmail.com

² Faculty of Law and Theology, Na.C., Islamic Azad University, Najafabad, Iran. hooghshooghaf@gmail.com

Abstract

The event of Ashura is regarded as a turning point in the history of Islam, producing profound political, social, and cultural consequences for the Muslim community, particularly for the Ahl al-Bayt (A.S.). Through propaganda, political repression, and the manipulation of public opinion, the Umayyad government sought to marginalize the Ahl al-Bayt (A.S.), undermine their religious and social status, and consolidate its own political legitimacy. Employing a descriptive-analytical approach and drawing upon historical and hadith sources, this study examines the strategies adopted by Imam al-Sajjad (A.S.) to transform society's perception of the Ahl al-Bayt (A.S.). The findings indicate that Imam al-Sajjad (A.S.), by preserving and revitalizing the memory of Ashura, promoting Islamic teachings in the form of supplications, educating intellectual elites, supporting the oppressed and disadvantaged, and reconstructing the social capital of the Ahl al-Bayt (A.S.), successfully paved the way for the transition of Muslim society from hostility toward the Ahl al-Bayt to recognizing their spiritual authority. These strategies not only ensured the survival of Shi'ism but also laid the foundations for the intellectual and scholarly movement that flourished during the eras of Imam al-Baqir (A.S.) and Imam al-Sadiq (A.S.).

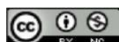
Keywords: Imam al-Sajjad (A.S.), Ahl al-Bayt (A.S.), Umayyad Era, Social Legitimacy, Spiritual Authority, Discourse of Power, Culture of Resistance.

Cite this article: Afrough, M.R. & Afrough, Sh. (2026). From Imposed Isolation to Spiritual Authority: An Analysis of Imam al-Sajjad's (A.S.) Strategies in Transforming Society's Perception of the Ahl al-Bayt (A.S.) during the Umayyad Era. *Journal of Husayni Studies*, 11(43), p. 83-96.

Received: 2026-01-08 ; **Revised:** 2026-04-05 ; **Accepted:** 2026-04-24 ; **Published online:** 2026-10-02

Type of article: Research Article

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://www.maarefhosseini.ir/>

البحوث في المعارف الحسينية

من العزلة المفروضة إلى المرجعية الروحية: تحليل استراتيجيات الإمام السجاد(ع) في تغيير نظرة المجتمع إلى أهل البيت(ع) في العصر الأموي

محمد رضا أفروغ^١، شقایق أفروغ^٢

^١ كلية الحقوق واللاهوت، فرع نجف آباد، جامعة آزاد الإسلامية، نجف آباد، إيران (المؤلف المراسل).

mohammadrezaafroogh97@gmail.com

^٢ كلية الحقوق واللاهوت، فرع نجف آباد، جامعة آزاد الإسلامية، نجف آباد، إيران. hooghshooghaf@gmail.com

الملخص

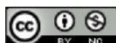
تُعَدُّ واقعة عاشوراء نقطةً مفصليةً في تاريخ الإسلام، إذ خلفت تداعيات سياسية واجتماعية وثقافية واسعة في المجتمع الإسلامي، ولا سيّما على أهل البيت(ع). وقد سعت الدولة الأموية، من خلال توظيف أدوات الدعاية والقمع السياسي وهندسة الرأي العام، إلى إقصاء أهل البيت(ع) عن مكانتهم الدينية والاجتماعية، وترسيخ شرعيتها السياسية. وتتناول هذه الدراسة، بالاعتماد على المنهج الوصفي - التحليلي والاستفادة من المصادر التاريخية والحديثة، الاستراتيجيات التي اتبعها الإمام السجاد(ع) في تغيير نظرة المجتمع إلى أهل البيت(ع). وتُظهر نتائج البحث أنّ الإمام السجاد(ع) استطاع، من خلال إعادة بناء الذاكرة العاشورائية، ونشر المعارف الدينية في قالب الدعاء، وتربية النخب الفكرية، ودعم الفئات المحرومة، وإعادة بناء الرصيد الاجتماعي لأهل البيت(ع)، أن يهيئ الظروف اللازمة لانتقال المجتمع الإسلامي من أجواء العداء لأهل البيت(ع) إلى الاعتراف بمرجعيتهم الروحية والمعنوية. ولم تقتصر هذه الاستراتيجيات على ضمان بقاء التشييع واستمراره، بل أسهمت كذلك في تهئية الأرضية لنشوء النهضة العلمية في عصر الإمامين الباقر والصادق(ع).

الكلمات المفتاحية: الإمام السجاد(ع)، أهل البيت(ع)، العصر الأموي، الشرعية الاجتماعية، المرجعية الروحية، خطاب السلطة، ثقافة المقاومة.

استناداً إلى هذه المقالة: أفروغ، محمد رضا؛ أفروغ، شقایق (٢٠٢٦). من العزلة المفروضة إلى المرجعية الروحية: تحليل استراتيجيات الإمام السجاد(ع) في تغيير نظرة المجتمع إلى أهل البيت(ع) في العصر الأموي. *البحوث في المعارف الحسينية*. ١١ (٤٣)، ص ٨٣-٩٦.

تاريخ الاستلام: ٢٠٢٦/٠١/٠٨ ؛ تاريخ المراجعة: ٢٠٢٦/٠٤/٠٥ ؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٦/٠٤/٢٤ ؛ تاريخ النشر: ٢٠٢٦/١٠/٠٢

نوع المقالة: بحثية

از انزوای تحمیلی تا مرجعیت معنوی: تحلیل راهبردهای امام سجاد(ع) در تغییر نگرش جامعه نسبت به اهل بیت(ع) در عصر اموی

محمدرضا افروغ^۱، شقایق افروغ^۲

^۱ دانشکده حقوق و الهیات، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران (نویسنده مسئول).

mohammadrezaafroogh97@gmail.com

^۲ دانشکده حقوق و الهیات، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران. shooghshooghaf@gmail.com

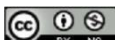
چکیده

واقعۀ عاشورا، نقطۀ عطفی در تاریخ اسلام به‌شمار می‌آید که پیامدهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای برای جامعه اسلامی، به‌ویژه اهل بیت(ع) در پی داشت. حکومت اموی با بهره‌گیری از ابزارهای تبلیغاتی، سرکوب سیاسی و مهندسی افکار عمومی، تلاش کرد اهل بیت(ع) را از جایگاه دینی و اجتماعی خویش خارج سازد و مشروعیت سیاسی خود را تثبیت کند. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع تاریخی و حدیثی، به بررسی راهبردهای امام سجاد(ع) در تغییر نگرش جامعه نسبت به اهل بیت(ع) می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان داد که امام سجاد(ع) از طریق بازسازی حافظۀ عاشورا، ترویج معارف دینی در قالب دعا، تربیت نخبگان فکری، حمایت از محرومان و بازآفرینی سرمایۀ اجتماعی اهل بیت(ع)، موفق شد زمینه انتقال جامعه اسلامی از فضای اهل بیت‌ستیزی به سوی مرجعیت معنوی اهل بیت(ع) را فراهم سازد. این راهبردها نه تنها بقای تشیع را تضمین کرد، بلکه مقدمات شکل‌گیری نهضت علمی عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) را نیز فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: امام سجاد(ع)، اهل بیت(ع)، عصر اموی، فرهنگ مقاومت، گفتمان قدرت، مرجعیت معنوی، مشروعیت اجتماعی.

استناد به این مقاله: افروغ، محمدرضا؛ افروغ، شقایق (۱۴۰۵). از انزوای تحمیلی تا مرجعیت معنوی: تحلیل راهبردهای امام سجاد(ع) در تغییر نگرش جامعه نسبت به اهل بیت(ع) در عصر اموی. *پژوهشنامه معارف حسینی*، ۱۱(۴۳)، ص ۸۳-۹۶.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۷/۱۰
نوع مقاله: مقاله پژوهشی

مقدمه

تاریخ اسلام پس از رحلت پیامبر اکرم (ص)، شاهد تحولات سیاسی و اجتماعی گسترده‌ای بوده است. یکی از مهم‌ترین این تحولات، شکل‌گیری حکومت اموی و تلاش آن برای تثبیت مشروعیت سیاسی خویش از طریق حذف یا تضعیف جایگاه اهل بیت (ع) بود. این سیاست در دوران معاویه و پس از آن در عصر یزید به اوج خود رسید و در نهایت، به فاجعه عاشورا انجامید (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵: ۴۲۵). پس از شهادت امام حسین (ع)، حکومت اموی تصور می‌کرد که جریان اهل بیت (ع) به پایان رسیده است؛ اما امامت امام سجاد (ع) فصل جدیدی از مقاومت فرهنگی و بازسازی اجتماعی را رقم زد. امام در شرایطی مسئولیت هدایت امت را برعهده گرفت که جامعه اسلامی تحت تأثیر تبلیغات رسمی، اهل بیت (ع) را نه به عنوان وارثان رسالت، بلکه به عنوان مخالفان حکومت معرفی می‌کرد (ابن اثیر، ۱۴۰۷ق، ج ۴: ۷۲). پرسش اصلی این پژوهش، آن است که امام سجاد (ع) چگونه توانست در فضای خصمانه و سرکوبگر اموی، نگرش جامعه را نسبت به اهل بیت (ع) تغییر دهد و آنان را به مرجعیت معنوی جامعه اسلامی بازگرداند؟ فرضیه پژوهش بر این مبنا استوار است که امام سجاد (ع) با اتخاذ راهبردهای نرم فرهنگی، اخلاقی و تربیتی، و پرهیز از تقابل نظامی مستقیم، موفق شد سرمایه اجتماعی از دست رفته اهل بیت (ع) را احیا کند و زمینه بازگشت تدریجی جامعه به ارزش‌های نبوی را فراهم آورد.

۱. پیشینه پژوهش

در باره شخصیت و سیره امام سجاد (ع)، آثار متعددی تألیف شده است. جعفریان (۱۳۹۸) در کتاب *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*، به بررسی ابعاد سیاسی زندگی امام پرداخته است. رسولی محلاتی (۱۳۸۴) در کتاب *زندگانی امام سجاد (ع)*، نقش دعا و نیایش را در هدایت اجتماعی جامعه تحلیل کرده است. در پژوهش‌های معاصر، بیشتر مطالعات بر جنبه‌های عبادی صحیفه سجادیه یا ابعاد اخلاقی شخصیت امام متمرکز بوده‌اند. با وجود این، تحلیل جامعه‌شناختی نقش امام سجاد (ع) در تغییر نگرش عمومی نسبت به اهل بیت (ع) و تبدیل انزوای سیاسی به مرجعیت اجتماعی، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. از این روی، پژوهش حاضر درصدد پرکردن این خلأ علمی است.

۲. مبانی نظری پژوهش

۲-۱. نظریه مشروعیت اجتماعی

مشروعیت اجتماعی، به میزان پذیرش یک فرد یا نهاد از سوی جامعه اشاره دارد. وبر، مشروعیت را مهم‌ترین عامل پایداری قدرت می‌داند (Weber, 1978, p. 215). حکومت اموی تلاش می‌کرد، مشروعیت اهل بیت (ع) را تضعیف کند و مشروعیت خویش را جایگزین آن سازد. امام سجاد (ع) بدون

در اختیار داشتن قدرت سیاسی، توانست از طریق اقتدار اخلاقی و معنوی، مشروعیت اجتماعی اهل بیت (ع) را بازسازی کند.

۲-۲. نظریه حافظه جمعی

هالباکس معتقد است که هویت جوامع از طریق حافظه جمعی شکل می‌گیرد (Halbwachs, 1992, p. 38). پس از عاشورا، حکومت اموی در صدد فراموشی این حادثه و حذف پیام آن بود. امام سجاد (ع) با زنده نگه داشتن یاد عاشورا، حافظه جمعی جامعه را بازسازی کرد.

۲-۳. مقاومت فرهنگی

مقاومت فرهنگی، به معنای مقابله با سلطه از طریق ابزارهای فرهنگی و نمادین است. این نوع مقاومت در شرایطی که امکان مبارزه نظامی وجود ندارد، نقش تعیین‌کننده‌ای در حفظ هویت ایفا می‌کند. سیره امام سجاد (ع) نمونه برجسته‌ای از مقاومت فرهنگی در تاریخ اسلام محسوب می‌شود.

۳. شرایط اجتماعی و سیاسی عصر امامت امام سجاد (ع)

۳-۱. پیامدهای اجتماعی واقعه عاشورا

واقعه کربلا، صرفاً یک رخداد نظامی نبود، بلکه بحرانی عمیق در وجدان جمعی مسلمانان ایجاد کرد. بسیاری از مردم کوفه و مدینه، دچار احساس گناه و سرخوردگی شدند و در عین حال از قدرت حکومت اموی هراس داشتند (دینوری، ۱۳۶۸: ۲۵۸). از سوی دیگر، دستگاه تبلیغاتی اموی تلاش می‌کرد اهل بیت (ع) را عامل تفرقه و شورش معرفی کند. این وضعیت، موجب شکل‌گیری نوعی انزوای اجتماعی برای پیروان اهل بیت (ع) شد.

۳-۲. سیاست‌های ضد علوی حکومت اموی

معاویه و جانشینان او، سیاست سازمان‌یافته‌ای را علیه اهل بیت (ع) دنبال کردند. لعن رسمی امام علی (ع) بر منابر، محدود کردن نقل فضائل اهل بیت (ع) و حمایت از راویان وابسته به حکومت، بخشی از این سیاست بود (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق، ج ۱۱: ۴۴). عبدالملک بن مروان و حجاج بن یوسف نیز با شدت بیشتری این سیاست را ادامه دادند و هرگونه فعالیت سیاسی منتسب به علویان را سرکوب کردند (یعقوبی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۶۴).

۳-۳. انزوای تحمیلی اهل بیت (ع)

پس از عاشورا، اهل بیت (ع) از بسیاری از ظرفیت‌های سیاسی و اجتماعی محروم شدند. شهادت امام حسین (ع) و یارانش، پراکندگی شیعیان و فضای رعب و وحشت، شرایطی را پدید آورد که امکان

هرگونه قیام نظامی را از میان برده بود. در چنین فضایی، امام سجاده (ع) راهبردی متفاوت برگزید؛ راهبردی که بر احیای تدریجی آگاهی عمومی و بازسازی سرمایه اجتماعی اهل بیت (ع) استوار بود. این راهبرد، زمینه‌ساز تحولات عمیقی در دهه‌های بعد شد.

۴. راهبردهای امام سجاده (ع) در تغییر نگرش جامعه نسبت به اهل بیت (ع)

۴-۱. بازسازی حافظه عاشورا؛ نخستین گام در شکستن گفتمان اموی

یکی از مهم‌ترین اقدامات امام سجاده (ع)، زنده نگه داشتن واقعه عاشورا و جلوگیری از تحریف آن بود. حکومت اموی می‌کوشید حادثه کربلا را به‌عنوان یک شورش سیاسی علیه حکومت مشروع معرفی کند؛ اما امام سجاده (ع) با روایت مستمر ابعاد انسانی و دینی این واقعه، حافظه تاریخی جامعه را بازسازی کرد. بر اساس گزارش‌های تاریخی، امام سجاده (ع) هرگاه آب می‌دید به یاد عطش شهدای کربلا می‌گریست و هرگاه غذایی در برابر او قرار می‌گرفت، مصائب خاندان پیامبر (ص) را یادآوری می‌کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴: ۱۶۸). این رفتار، صرفاً جنبه عاطفی نداشت، بلکه نوعی کنش فرهنگی هدفمند برای حفظ پیام عاشورا بود. از منظر نظریه حافظه جمعی، یادآوری مستمر یک رخداد تاریخی می‌تواند در شکل‌گیری هویت اجتماعی نسل‌های بعدی نقش تعیین‌کننده داشته باشد (Halbwachs, 1992, p. 52). امام سجاده (ع) با تبدیل عاشورا به یک «حافظه زنده»، مانع از موفقیت طرح فراموشی تاریخی امویان شد. تحلیل تاریخی، نشان می‌دهد که بسیاری از جنبش‌های ضد اموی، از جمله قیام توانین و قیام مختار، متأثر از همین بازسازی حافظه عاشورا بودند (جعفریان، ۱۳۹۸: ۳۲۴).

۴-۲. خطبه‌های کوفه و شام؛ آغاز تحول در افکار عمومی

اسارت خاندان اهل بیت (ع) از سوی حکومت اموی با هدف تحقیر آنان صورت گرفت؛ اما امام سجاده (ع) و حضرت زینب (س) این تهدید را به فرصتی برای روشننگری تبدیل کردند. خطبه امام سجاده (ع) در مسجد اموی دمشق، نقطه عطفی در تاریخ تبلیغ اهل بیت (ع) محسوب می‌شود. امام در این خطبه، ضمن معرفی خویش فرمودند: «من فرزند مکه و منا هستم؛ من فرزند زمزم و صفا هستم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۵: ۱۳۷). این معرفی تدریجی، موجب شد افکار عمومی شام، که سال‌ها تحت تأثیر تبلیغات اموی قرار داشتند، با حقیقت جایگاه اهل بیت (ع) آشنا شوند. از منظر تحلیل گفتمان، این خطبه نوعی «بازتعریف هویت» بود. امویان تلاش کرده بودند اهل بیت (ع) را از مرکز هویت اسلامی حذف کنند؛ اما امام سجاده (ع) مجدداً آنان را در کانون تاریخ اسلام قرار داد. برخی مورخان، معتقدند که واکنش مردم شام پس از این خطبه نشان‌دهنده نخستین شکست جدی دستگاه تبلیغاتی یزید بود (ابن اثیر، ۱۴۰۷، ج ۴: ۸۵).

۴-۳. صحیفه سجادیه و مهندسی فرهنگی جامعه

یکی از برجسته‌ترین ابزارهای امام سجاد(ع) برای اصلاح جامعه، دعا بود. در نگاه نخست، دعا امری عبادی به نظر می‌رسد؛ اما بررسی محتوای صحیفه سجادیه نشان می‌دهد که این اثر فراتر از یک متن نیایشی است. صحیفه سجادیه، مجموعه‌ای از آموزه‌های اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی را در قالب دعا ارائه می‌کند. امام در شرایطی که امکان سخنرانی سیاسی آشکار نداشت، از زبان دعا برای انتقال معارف اسلامی استفاده کرد (مطهری، ۱۳۸۸: ۲۶۹). برای نمونه، در دعای بیستم (مکارم الاخلاق)، امام به تبیین فضایل اخلاقی، مسئولیت اجتماعی و اصلاح روابط انسانی می‌پردازد. این مضامین در حقیقت، پاسخی به بحران اخلاقی جامعه عصر اموی بودند. رسولی محلاتی (۱۳۸۴: ۱۸۹)، صحیفه سجادیه را «منشور بازسازی فرهنگی جامعه اسلامی پس از عاشورا» می‌داند. در واقع، امام از طریق این اثر، گفتمان اخلاقی اسلام ناب را در برابر گفتمان قدرت‌محور اموی احیا کرد.

۴-۴. تربیت نخبگان و شبکه‌سازی علمی

یکی از مهم‌ترین ابعاد فعالیت امام سجاد(ع)، تربیت شاگردان و نخبگان فکری بود. در شرایطی که فعالیت سیاسی آشکار با سرکوب شدید مواجه می‌شد، امام به تربیت نیروهای علمی و فرهنگی پرداخت. شخصیت‌هایی همچون، سعید بن جبیر، ابو حمزه ثمالی، محمد بن جبیر و یحیی بن ام‌الطویل، از جمله افرادی بودند که تحت تأثیر مکتب امام سجاد(ع) قرار گرفتند (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۱۵۲). این شاگردان، نقش مهمی در انتقال معارف اهل بیت(ع) به نسل‌های بعد ایفا کردند. در واقع، امام(ع) با ایجاد یک شبکه نخبگانی، زیرساخت فکری نهضت علمی عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) را فراهم ساخت. از دیدگاه جامعه‌شناسی سیاسی این اقدام، نوعی «سرمایه‌گذاری بلندمدت فرهنگی» محسوب می‌شود که آثار آن در دهه‌های بعد آشکار شد.

۴-۵. حمایت از محرومان و بازسازی سرمایه اجتماعی

امام سجاد(ع)، توجه ویژه‌ای به اقشار محروم جامعه داشت. گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است که ایشان شبانه و به صورت ناشناس برای نیازمندان مدینه غذا و کمک مالی می‌برد (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۴: ۱۲). پس از شهادت امام، بسیاری از خانواده‌های فقیر دریافتند که کمک‌کننده ناشناس آنان، امام سجاد(ع) بوده است.

این رفتار چندکارکرد مهم داشت:

نخست، نشان دادن چهره واقعی اهل بیت(ع) در برابر تبلیغات منفی حکومت؛

دوم، ایجاد پیوند عاطفی میان مردم و خاندان پیامبر(ص)؛

سوم، افزایش اعتماد اجتماعی و سرمایه نمادین اهل بیت(ع).

براساس نظریه سرمایه اجتماعی بوردیو، اعتماد و ارتباطات اجتماعی، از مهم‌ترین منابع قدرت نرم محسوب می‌شوند (Bourdieu, 1986, p. 248). امام سجاد(ع) با خدمت‌رسانی مستقیم به مردم، این سرمایه را احیا کرد.

۴-۶. آزادسازی بردگان و تربیت اجتماعی

یکی دیگر از اقدامات برجسته امام سجاد(ع) خرید، آموزش و آزادسازی بردگان بود. مورخان، شمار بردگانی را که به‌دست امام آزاد شدند، بسیار زیاد دانسته‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۶: ۹۵). امام، ابتدا این افراد را از نظر دینی و اخلاقی تربیت می‌کرد، سپس آنان را آزاد می‌ساخت. بدین ترتیب، گروهی از انسان‌های آگاه و وفادار به ارزش‌های اسلامی وارد جامعه می‌شدند. این اقدام، علاوه بر آثار انسانی و اخلاقی، کارکرد فرهنگی و اجتماعی نیز داشت و به‌گسترش تدریجی نفوذ فکری اهل‌بیت(ع) کمک می‌کرد.

۴-۷. تبدیل انزوای سیاسی به مرجعیت معنوی

شاید، مهم‌ترین دستاورد امام سجاد(ع)، تبدیل وضعیت «انزوای سیاسی» به «مرجعیت معنوی» باشد. اهل‌بیت(ع) پس از عاشورا از قدرت سیاسی محروم بودند؛ اما امام سجاد(ع) با تکیه بر دانش، اخلاق، عبادت، خدمت اجتماعی و تربیت نخبگان، جایگاه معنوی اهل‌بیت(ع) را در افکار عمومی تثبیت کرد. به‌تدریج، مردم برای حل مسائل دینی، اخلاقی و اجتماعی به‌امام مراجعه می‌کردند و ایشان به‌مرجع فکری جامعه تبدیل شد (مفید، ۱۴۱۳ق، ج ۲: ۱۴۸). این مرجعیت معنوی، بعدها زمینه شکل‌گیری بزرگ‌ترین نهضت علمی تاریخ تشیع در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) را فراهم کرد.

۵. تحلیل و ارزیابی یافته‌ها

بررسی اقدامات امام سجاد(ع)، نشان می‌دهد که ایشان راهبردی چندلایه و بلندمدت را دنبال می‌کرد:

- ۱) احیای حافظه تاریخی عاشورا؛
 - ۲) اصلاح فرهنگ عمومی از طریق دعا و تعلیم؛
 - ۳) تربیت نخبگان و انتقال دانش؛
 - ۴) تقویت سرمایه اجتماعی اهل‌بیت(ع)؛
 - ۵) بازسازی مشروعیت دینی و اخلاقی خاندان پیامبر(ص).
- این مجموعه اقدامات، نوعی «مقاومت نرم» در برابر سلطه اموی بود. برخلاف قیام‌های نظامی، که غالباً با سرکوب مواجه می‌شدند، راهبرد امام سجاد(ع) به‌تدریج، بنیان‌های فرهنگی حکومت اموی را تضعیف کرد و افکار عمومی را به‌سوی اهل‌بیت(ع) سوق داد.

جدول ۱. تحلیل راهبردهای امام سجاد(ع) در تغییر نگرش جامعه نسبت به اهل بیت(ع)

پیامد بلندمدت	پیامد کوتاه مدت	شیوه اجرا	هدف اصلی	راهبرد
تبدیل عاشورا به مهم ترین عنصر هویت شیعی	آگاهی بخشی به جامعه درباره حقیقت کربلا	یادآوری مستمر مصائب عاشورا، گریه و روایت گری تاریخی	جلوگیری از تحریف واقعۀ کربلا	احیای حافظه عاشورا
تضعیف مشروعیت تبلیغاتی حکومت اموی	تغییر نگرش بخشی از افکار عمومی	تبیین جایگاه اهل بیت(ع) در قالب خطابه های عمومی	افشای تبلیغات اموی	خطبه های کوفه و شام
شکل گیری گفتمان فرهنگی اهل بیت(ع)	گسترش آگاهی دینی در میان مسلمانان	انتقال معارف اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی در قالب دعا	بازسازی فرهنگ اسلامی	صحیفه سجادیه
زمینه سازی نهضت علمی عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع)	ایجاد شبکه علمی محدود، اما مؤثر	آموزش راویان، فقها و محدثان	حفظ و انتقال میراث علمی اهل بیت(ع)	تربیت شاگردان و نخبگان
تقویت محبوبیت و مرجعیت اجتماعی اهل بیت(ع)	جلب اعتماد عمومی	کمک های مالی پنهانی و حمایت اجتماعی	افزایش سرمایه اجتماعی اهل بیت(ع)	حمایت از محرومان
توسعه شبکه اجتماعی حامیان اهل بیت(ع)	تربیت نیروهای وفادار و آگاه	آموزش دینی و سپس آزادی بردگان	گسترش نفوذ فرهنگی و اخلاقی	آزادسازی و تربیت بردگان
تبدیل انزوای سیاسی به اقتدار معنوی	افزایش احترام عمومی به امام	ارائه الگوی عملی از زهد، عبادت و تقوا	تثبیت مرجعیت معنوی	تأکید بر عبادت و اخلاق
تداوم تاریخی تشیع و حفظ نهاد امامت	جلوگیری از سرکوب کامل شیعیان	اتخاذ راهبرد مقاومت فرهنگی	حفظ بقای جریان امامت	پرهیز از قیام نظامی مستقیم

۵-۱. تحلیل جدول

داده های جدول، نشان می دهد که راهبردهای امام سجاد(ع) دارای ماهیتی چندبُعدی و مکمل یکدیگر بوده اند. برخلاف تصور رایج که فعالیت های امام را صرفاً در حوزه عبادت و دعا محدود می داند، بررسی تاریخی نشان می دهد که تمام اقدامات ایشان در چارچوب یک برنامه کلان برای بازسازی جایگاه اجتماعی و دینی اهل بیت(ع) قابل تفسیر است.

در سطح نخست، راهبردهای حافظه محور، مانند زنده نگه داشتن عاشورا و ایراد خطبه های روشنگرانه، به بازسازی آگاهی تاریخی جامعه انجامید.

در سطح دوم، ابزارهای فرهنگی، همچون صحیفه سجادیه و تربیت شاگردان، زمینه تولید و انتقال معرفت دینی را فراهم ساخت.

در سطح سوم، اقدامات اجتماعی، مانند حمایت از محرومان و آزادسازی بردگان موجب افزایش سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی نسبت به اهل بیت(ع) شد.

برآیند این سه سطح از کنشگری، تبدیل تدریجی وضعیت «انزوای سیاسی» به «مرجعیت معنوی»

بود؛ فرایندی که نه تنها بقای تشیع را تضمین کرد، بلکه مقدمات گسترش علمی و فرهنگی آن را در عصر امام باقر(ع) و امام صادق(ع) فراهم آورد. از این منظر، می‌توان سیره امام سجاده(ع) را نمونه‌ای موفق از «مقاومت فرهنگی مبتنی بر قدرت نرم» در تاریخ اسلام دانست.

۶. مرور نظام‌مند پژوهش‌های معاصر

۶-۱. مطالعات معاصر درباره امام سجاده(ع)

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی درباره شخصیت، اندیشه و نقش اجتماعی امام سجاده(ع) انجام شده است. بررسی نظام‌مند این آثار، نشان می‌دهد که مطالعات موجود را می‌توان در چهار دسته کلی طبقه‌بندی کرد:

الف). مطالعات دعا و صحیفه سجادیه

بخش مهمی از پژوهش‌های معاصر، بر ابعاد عرفانی، تربیتی و اخلاقی صحیفه سجادیه متمرکز بوده‌اند. این تحقیقات نشان داده‌اند که دعا‌های امام سجاده(ع)، صرفاً جنبه عبادی ندارند، بلکه حاوی الگوهای تربیتی و اجتماعی هستند (حسینی، ۱۴۰۱).

ب). مطالعات سیاسی

برخی پژوهشگران، به تحلیل مواضع سیاسی امام سجاده(ع) در مواجهه با حکومت اموی پرداخته‌اند. نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که امام نوعی مبارزه غیرمستقیم و فرهنگی را جایگزین رویارویی نظامی کرد (کاظمی، ۱۴۰۲).

ج). مطالعات جامعه‌شناختی

این دسته از پژوهش‌ها بر نقش امام در بازسازی هویت شیعی و انسجام اجتماعی متمرکز دارند. یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌های فرهنگی امام، نقش مهمی در بقای تشیع ایفا کرده است (احمدی و رضایی، ۱۴۰۳).

د). مطالعات گفتمانی

برخی آثار جدید با بهره‌گیری از نظریه تحلیل گفتمان، خطبه‌ها و دعا‌های امام را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که ایشان گفتمان رقیبی در برابر گفتمان رسمی اموی ایجاد کرد (محمدی، ۱۴۰۴).

۶-۲. خلأهای پژوهشی

با وجود ارزش علمی پژوهش‌های موجود، چند خلأ اساسی همچنان مشاهده می‌شود:

- نبود تحلیل تلفیقی میان تاریخ، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی؛

- کمبود پژوهش درباره مفهوم «مرجعیت معنوی» در سیره امام سجاده(ع)؛

- نبود بررسی نظام‌مند فرآیند تبدیل انزوای سیاسی به نفوذ اجتماعی؛

- کم‌توجهی به نظریه‌های حافظهٔ جمعی و سرمایهٔ اجتماعی در تحلیل عملکرد امام.
از این‌روی، پژوهش حاضر کوشیده است بخشی از این خلأها را پوشش دهد.

۷. بحث و تفسیر نهایی

مطالعهٔ حاضر، نشان داد که امام سجاد(ع) در یکی از دشوارترین مقاطع تاریخ اسلام، مسئولیت امامت را برعهده گرفت. پس از عاشورا، حکومت اموی نه‌تنها قدرت سیاسی را در اختیار داشت، بلکه از ابزارهای فرهنگی، رسانه‌ای و اقتصادی نیز برای تثبیت سلطهٔ خود بهره می‌برد. در چنین شرایطی، انتظار یک‌قیام نظامی گسترده، واقع‌بینانه نبود. امام سجاد(ع) با درک دقیق شرایط اجتماعی، راهبردی را برگزید که می‌توان آن را «مقاومت فرهنگی هوشمندانه» نامید.

این راهبرد، دارای چندویژگی اساسی بود:

نخست، تداوم بخشی به پیام عاشورا و جلوگیری از فراموشی تاریخی آن؛

دوم، بازسازی تدریجی اعتماد عمومی به اهل بیت(ع)؛

سوم، تربیت نیروی انسانی برای آیندهٔ تشیع؛

چهارم، احیای ارزش‌های اخلاقی و انسانی در جامعه‌ای که تحت تأثیر فرهنگ قدرت‌طلبی اموی قرار گرفته بود؛

پنجم، ایجاد مرجعیت معنوی فراگیر در میان مسلمانان.

براین اساس، موفقیت امام سجاد(ع) را باید نه در کسب قدرت سیاسی، بلکه در تغییر جهت افکار عمومی و بازسازی زیرساخت‌های فرهنگی جامعهٔ اسلامی جست‌وجو کرد.

۸. نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان داد که امام سجاد(ع)، پس از واقعهٔ عاشورا با جامعه‌ای مواجه بود که تحت تأثیر تبلیغات گستردهٔ امویان، فضای بی‌اعتمادی و حتی دشمنی نسبت به اهل بیت(ع) در آن گسترش یافته بود. حکومت اموی، تلاش می‌کرد با حذف جایگاه اجتماعی اهل بیت(ع)، مشروعیت سیاسی خود را تثبیت کند. امام سجاد(ع) در چنین فضایی به‌جای رویارویی نظامی، راهبردی فرهنگی و تمدنی را در پیش گرفت. مهم‌ترین عناصر این راهبرد عبارت بودند از:

- احیای حافظهٔ عاشورا؛

- روشنگری از طریق خطبه‌ها؛

- ترویج معارف اسلامی در قالب دعا؛

- تربیت نخبگان و شاگردان؛

- حمایت از محرومان و افزایش سرمایهٔ اجتماعی؛

- گسترش مرجعیت علمی و معنوی اهل بیت (ع).

این اقدامات، موجب شد که فضای عمومی جامعه به تدریج از دشمنی و بی‌اعتمادی نسبت به اهل بیت (ع) فاصله بگیرد و زمینه پذیرش مجدد مرجعیت آنان فراهم شود. در نتیجه، می‌توان گفت که امام سجاد (ع) با بهره‌گیری از قدرت نرم، موفق شد طرح حذف اجتماعی اهل بیت (ع) را ناکام بگذارد و بنیان‌های فکری و فرهنگی تمدن شیعی را برای نسل‌های بعدی استحکام بخشد.

منابع

- ابن ابی الحدید، عبد الحمید (۱۴۰۴ق)، *شرح نهج البلاغه*، ج ۱۱، قم: مکتبه آیه الله المرعشی.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۴۰۷ق)، *الکامل فی التاریخ*، ج ۴، بیروت: دارصادر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹)، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۴، قم: انتشارات علامه.
- احمدی، م. و ح. رضایی (۱۴۰۳)، «بازسازی هویت شیعی در عصر امام سجاد(ع)»، مطالعات تاریخ اسلام، ۲(۱۸)، ۸۵-۱۰۸.
- جعفریان، رسول (۱۳۹۸)، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*، قم: نشر انصاریان.
- حسینی، ع. (۱۴۰۱)، «کارکردهای اجتماعی صحیفه سجادیه»، پژوهشنامه علوم اسلامی، ۳(۱۲)، ۴۵-۶۸.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۶۸)، *الاخبار الطوال*، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- رسولی محلاتی، هاشم (۱۳۸۴)، *زندگانی امام سجاد(ع)*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، *تاریخ طبری*، ج ۵، تهران: اساطیر.
- کاظمی، م. (۱۴۰۲)، «راهبردهای سیاسی امام سجاد(ع) در عصر اموی»، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، ۱(۱۰)، ۷۸-۵۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، *الکافی*، ج ۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحارالانوار*، ج ۴۵ و ۴۶، بیروت: مؤسسة الوفاء.
- محمدی، ر. (۱۴۰۴)، «تحلیل گفتمان خطبه های امام سجاد(ع)»، پژوهش های علوم قرآن و حدیث، ۲(۱۶)، ۱۲۱-۱۴۷.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق)، *الارشاد*، ج ۲، قم: کنگره شیخ مفید.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی*، ج ۲، بیروت: دارصادر.
- Bourdieu.P.(1986). Forms of Capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.